

DVOJAKÝ CHARAKTER PRÁCE A SOCIÁLNY ČAS

ONDREJ MÉSZÁROS, Oddelenie marxisticko-leninskej filozofie ÚML UK, Bratislava

MESZÁROS, O.: The Dual Character of Work and Social Time. *Filozofia* 38, 1983, №. 4, p. 436.

In the paper the transformation of natural temporality into social temporality is elucidated, starting from the dual objectification of the results of human work. The forming of social time is not conceived as linear quantitative changes but as antagonistic evolution, taking place both in the sphere of objective preconditions and results of productive activity and in the sphere of social forms of work. The determination of the time of work and the duration of production not as identical quantities follows above all from the fact that the duration of the phase of production is mostly determined by material conditions of production while the time of work is dependent on social and production relationships. The differences, but also similarities of temporal form of ways of production are also given by the fact that objectification of evolutionary lower forms of work is effectuated in form of material product and only later appears on the level of social relationships, which exerts considerable influence on the character of dialectical negation of individual modifications of temporality. By means of the dual character of work and of its temporality we can grasp more precisely the realization of the law of negation in the development of social temporality.

Podľa väčšiny marxistických autorov je koncepcia dvojakého charakteru práce nevyhnutnou súčasťou marxistického chápania dejín a spoločnosti. Bez tejto dvojakosti, ktorá je na jednej strane spracúvaním prírodnej látky človekom a na strane druhej produkciou človeka prostredníctvom človeka, t. j. utváraním takých spoločensko-ekonomických pomerov, ktoré dávajú formu každému momentu privlastnenia si prírody (a bez tohto spoločenského charakteru práce neexistuje ani technická činnosť, a len v ich jednote sa môže realizovať proces spoločenskej výroby v tom-ktorom výrobnom spôsobe), nemožno s dostatočnou presnosťou vysvetliť ani kategóriu spoločenského času, zakladajúceho sa práve na časovosti práce. Dvojaký charakter práce neredukujeme pritom na polaritu abstraktnej a konkrétnej práce, pretože tento rozpor získava svoju rozvinutú formu až v kapitalistickom výrobnom spôsobe, kým protikladné stránky reálnej ľudskej práce — „jednoduchý pracovný proces“ a „spoločenská forma procesu práce“ (alebo: „výrobné vzťahy“) — zachovávali realitu od prvopočiatkov existencie ľudskej práce. Moment sprostredkovanosti, ktorý tiež odlišuje ľudskú prácu od zvieracej činnosti, sa totiž nevyčerpáva len zhotovovaním nástrojov, ale je charakterizovaný sprostredkovanosťou kolektívu. Bez tejto kolektívnej určenosti by sme nemohli vysvetliť ani vznik reči ako veľmi dôležitého faktoru objektivizácie nových skúseností i tradícií.

Pri určení spoločenského času však nemožno vychádzať len z abstraktne určenej práce, pretože ona je „pre svoju abstraktnosť, čiru lát-

kovosť“ rovnako príznačná pre všetky formy výroby. Skúmanie pracovného procesu nezávisle od akejkoľvek spoločenskej formy nám síce umožňuje vydeliť v ňom základné momenty, ale zároveň ho odtrháva od svojej formy, s ktorou existuje v neoddeliteľnej jednote a ktorá ho špecifikuje. Abstraktne pochopený pracovný proces je teda len východiskom určenia vzťahu medzi prírodou a spoločnosťou, lebo abstrahuje od vývoja. Takto to chápal aj Marx: „Práca je predovšetkým proces medzi človekom a prírodou, proces, v ktorom človek svojou vlastnou činnosťou sprostredkúva, riadi a kontroluje výmenu látok medzi sebou a prírodou. *Oproti samej prírodnej látke vystupuje človek ako prírodná sila.* (Podtrhol O. M.) Dáva do pohybu prírodné sily patriace k jeho telu, ramená i nohy, hlavu i ruky, aby si prisvojil prírodnú látku vo forme vhodnej pre svoj vlastný život. Keďže týmto spôsobom pôsobí na vonkajšiu prírodu a mení ju, mení zároveň svoju vlastnú prirodzenosť... Jednoduché momenty pracovného procesu sú: cieľavedomá činnosť čiže práca sama, pracovný predmet a pracovný prostriedok... Ak sa pozeráme na celý proces z hľadiska jeho výsledku, výrobku, pracovný prostriedok i pracovný predmet sa javia ako výrobné prostriedky a sama práca ako produktívna práca.“ Marx k tomu ešte poznamenáva: „Toto určenie produktívnej práce, vyplývajúce zo stanoviska jednoduchého pracovného procesu, vonkoncom nestačí pre kapitalistický výrobný proces.“ (1, s. 187—191) Nestačí najmä preto, lebo predpokladá izolovaného pracovníka produkujeceho nezávisle od spoločenských určení a abstrahuje od všetkých priestorových a časových viazaností. Vychádza teda zo všeobecných znakov pracovného procesu, ktoré spočívajú v hĺbke každej ľudskej činnosti a s ktorými možno charakterizovať človeka vôbec, ale nie človeka konkrétne spoločensky a historicky určeného.

Marxova analýza „jednoduchého pracovného procesu“ nám ale umožňuje určiť prácu ako proces medzi človekom a prírodou, ako proces, ktorý na jednej strane nosí na sebe znaky prírodné, ale na strane druhej aj všetky formujúce sa vlastnosti ľudske. Práca transformuje prírodné do spoločenského. Preto mnoho autorov vychádza z predpokladu, že všetky formy ľudskej činnosti sa uskutočňujú podľa vzoru pretvárajúcej predmetnej činnosti. Základom osobnosti je podľa Leontieva hierarchicky usporiadaná ľudská činnosť, ktorá sa podnecuje motívom, teda spredmetnenou potrebou. Problém prvotných potrieb viedol ďalšieho psychológa, L. Garaiho, k prijatiu hypotézy *špecifickej ľudskej potreby*, ktorá je fylogeneticky vytvorenou a ontogeneticky dozrievajúcou ľudskou potrebou vykonávania takej činnosti, ktorá je usporiadaná podľa vzoru pracovného procesu, teda obsahuje tieto fázy: 1. *prisvojenie si* produktu minulej činnosti iných ľudí ako prostriedku novej činnosti; 2. *vytýčenie si nového cieľa* v záujme elaborácie takých rozporov, ktoré vystúpili medzi prisvojenými vecami; 3. *uskutočnenie cieľa* prostredníctvom vyprodukovania nového, dovtedy neexistujúceho predmetu; 4. *objektivácia*,

odcudzenie tohoto predmetu jeho pretvorením na prostriedok budúcej činnosti iných ľudí. (2, s. 178—200)

Momenty jednoduchého pracovného procesu, aj fázy tu načrtnutého modelu ľudskej činnosti vôbec sú výsledkom abstrakcie a sústreďujú sa len na predmetnú stránku pretvárania prírody. Práca sa neobjaví ako entita vytvárajúca adekvátnu časovosť pre svoj vlastný pohyb, ale ponára sa do apriori existujúcej prírodnej časovosti. Akcentovanie len prírodu pretvárajúcej stránky pracovného procesu má za následok, že vykonávanie práce je len prejavom zvláštnej prírodnej sily, teda bezprostredne vyjadruje časovú formu prírody.

Na druhej strane ale tento model odkrýva aj jednu špecifickú vlastnosť spoločenského času, teda to, že na rozdiel od opakujúcich sa časových cyklov prírodnej existencie sa u človeka utvára kontinuita historického procesu cez produkty činnosti. Lenže ak produkty znovu redukovujeme len na predmetnú oblasť, vážne deformujeme marxistické chápanie dejín a spoločnosti. Príkladom k tomu je aj politickoekonomická téza, že hodnotu produktu určuje množstvo práce nutné k jeho výrobe; táto téza totiž zosilňuje koncepciu filozofie praxe, ktorá abstrahuje od výroby formovanej spoločensko-ekonomicky. „A práve preto, lebo od nej odhliada, čas sa objavuje vždy na strane výrobku: výrobok je vždy úžitkovým predmetom a hodnotou a vo výrobku ako veľkosti hodnoty je dejinne meniacim sa prvkom len znižovanie pracovného času, ale hodnotové vyjadrenie času je práve takou nemennou danosťou ako privlastnenie si prírody pre ľudské potreby... Takto hovoria len o jednej práci — o práci, ktorá formuje prírodnú látku — a nehovoria o spoločenskom charaktere práce...“ (3, s. 712—713) Zmeny pracovného času sa spájajú so zmenou produktívnej sily práce, a tým sú redukované na úroveň kvantitatívnych premien: rastom produktivity práce klesá množstvo pracovného času potrebné na zhotovenie nejakého predmetu. Táto chyba je daná jednak nepochopením rozdielov medzi dvoma odlišnými formami práce, medzi abstraktnou ľudskou prácou a medzi prácou konkrétnou, ktorá je vždy prácou „v bezprostrednej spoločenskej forme“, jednak tým, že forma hodnoty sa chápe ako niečo, čo je voči svojmu obsahu, teda povahe tovaru ľahostajné, vonkajšie. Z aspektu časovosti práce sa dôraz kladie na objektívnu stránku, teda na to, ako existuje čas vo forme produktu a zanedbáva sa živá stránka, teda existovanie času vo forme živej práce, aj vo forme pracovnej schopnosti. Dôraz sa kladie na kvantitatívne zmeny časovosti predmetnej stránky práce, na to, že pracovný čas spredmetnený v produkte je väčší než pracovný čas obsiahnutý v objektívnych predpokladoch pracovnej činnosti, v nástroji a v predmete práce. Neskúma sa ale príčina kvantitatívneho rastu spredmetneného pracovného času, ktorý je daný tým, že práca spredmetnená v cene práce je menšia ako živý pracovný čas. Produkt sám osebe je síce spredmetnenou prácou, teda spojením živej a spredmetnenej práce a výsledkom dialektickej negácie uskutočňujúcej sa vo výrobe (negácia látkového

substrátu práce je zároveň stanovením novej predmetnosti a nie subjektivizáciou predmetného), ale tým „tento vzťah nie je ešte vyčerpaný“, lebo práca... „premenou na predmet mení aj svoju vlastnú podobu a z činnosti sa stáva bytím“. (4, s. 246) Jednostranné akcentovanie časovosti produktu vedie k tomu, že zo zorného uhla výskumov vypadáva časovosť subjektívnej stránky výroby: časovosť prácu vykonávajúceho človeka; na druhej strane sa určitým spôsobom umŕtvuje daná sféra a vyžaduje len štrukturalistický prístup s vyratúvaním množstva času pri jednoduchých momentoch abstraktnej pracovnej činnosti.

Ďalším aspektom tohto problému je, že vo vecnom bytí produktu pretrváva práca už len ako zmiznutá, ako „vonkajšia forma“, teda ako „forma ľahostajného trvania“. (4, s. 304—306) Realizuje sa v ňom vzťah matérie a formy, a nie vzťah obsahu a formy.

Dialektika obsahu a formy je premenlivá a je determinovaná organizáciou jednotlivých úrovní hmoty. Vo svojej *Logike* to Hegel vyjadril tak, že forma v anorganickej prírode je „vonkajším vzťahom“, ku ktorému je sama hmota indiferentná. Rozdiel medzi jednotlivými vecami na tejto úrovni je „stanovený vonkajškovo“ a obsahová stránka ako hmotná substancia je voči svojej forme ľahostajná. „Vec sa takto rozpadáva na *hmotu* a *formu*, z ktorých je každá *totalitou* vecitosti a jestvuje samostatne pre seba.“ (5, s. 176) V anorganickom bytí sa jednotlivé časti celku môžu osamostatniť a získať štatút celku, popri čom starý celok takisto zachováva svoju celostnosť. Mení sa forma, ale obsah zostáva ten istý, pretože celok naďalej *trvá* v kvalitatívne nezmenenej, len kvantitatívne modifikovanej podobe. Obsahová stránka veci je len materiálnou substanciou, látkovou existenciou a nie obsahom, veď skutočná korelácia obsahu a formy sa prejavuje tak, že forma je „*obsahom* a svojou rozvinutou určenosťou *zákonom* javu... obsah nejestvuje bez formy, ale práve tak má *formu* v sebe, ako je mu *čímśi vonkajším*“. (5, s. 179—180)

Marx používa pojmy „látko a forma“, „ľahostajnosť formy“ vo vzťahu k momentu jednoduchého pracovného procesu a vo vzťahu k substancii spredmetnenej práce, teda vo vzťahu k tej stránke práce, ktorá zabezpečuje bezprostredný kontakt spoločnosti s prírodou a kde sa teda reprodujú prírodné vzťahy. „Z číreho spredmetneného pracovného času, v ktorého vecnom bytí pretrváva práca už len ako zmiznutá, ako *vonkajšia forma* svojej prirodzenej substancie, ktorá je pre samu túto substanciu vonkajšia (napríklad pre drevo forma stola alebo pre železo forma valca), akoby existovala len vo vonkajšej forme látky, vyvíja sa ľahostajnosť látky voči forme... existuje len ako forma, ktorá je pre látku vonkajšia, čiže sama existuje len látkovo.“ (4, s. 304) Vonkajškovosť formy platí aj podľa Marxa len v prípade vzťahu k prirodzenému predmetu práce a k človeku ako svojmu obsahu, ktorý vystupuje v jednoduchom pracovnom procese ako prírodná sila. Heglom rozlíšený hierarchický vzťah medzi dvojicami kategórií látka a forma na jednej a obsah a forma na druhej strane sa prenáša do marxizmu ako distingvácia medzi prírodným

a spoločenským. Spoločenská forma existencie človeka vystupuje všade ako „zákon javu“, teda ako obsahová a podstatná určenosť všetkých ľudských činností. Na úrovni spoločenskej existencie už nemožno hovoriť o indiferentnosti formy voči obsahu, veď, ako hovorí Marx: „Jedným zo základných nedostatkov klasickej politickej ekonómie je... že sa zaoberá formou hodnoty ako niečím, čo je celkom ľahostajné alebo pre samu povahu tovaru vonkajšie.“ (1, pozn. č. 32)

Vonkajšia, látková forma existuje u Marxa v paralele s úžitkovou hodnotou. Vychádzajúc z jeho analýzy, možno teda prijať teóriu, podľa ktorej prevaha spoločenskej dialektiky obsahu a formy získava reálne rozmery nad ešte prirodzeným korelátom látky a formy až oddelením výmennej hodnoty od úžitkovej a zameranosťou výroby na tvorbu výmennej hodnoty.

Určujúci vplyv formy sa v dvojakosti práce prejavuje tak, že bytie spoločnosti v čase prírody nebude znamenať ich splynutie do jedného časového prúdu, ale tak, že časovosť utvorená spoluexistenciou ľudí, výtvarmi kolektivity podstatne modifikuje, pretvára a určuje charakter času prírody, ktorý je obsiahnutý v objektivizovaných produktoch ľudskej práce.

V dejinnej dynamike spoločenského pohybu sa dvojakosť práce bezprostredne prejavuje v oddelenosti a permanentnom približovaní sa trvania výroby a času práce. Stanovenie času práce a trvania výroby ako nie totožných veličín organicky vyplýva z logiky Marxových analýz, veď podľa neho jedine *v pracovnom čase* (ako jednote živej a spredmetnenej práce) *sa vytvára nadhodnota*. Na druhej strane je rozdiel daný aj povahou času výroby a času práce: trvanie fázy výroby je prevažne determinované prírodnými a technologickými, teda *vecnými* podmienkami výroby, kým čas práce je závislý od *spoločenských* a výrobných vzťahov. Podľa Ricarda v spoločnosti existuje určité množstvo objektívneho pracovného času, ktorý sa len rozdeľuje; Marx namieta, že problémom nie je rozdeľovanie, ale to, *ako sa čas práce vytvára*. Táto tvorba je podľa neho určovaná vzťahom medzi spredmetnenou a živou prácou, teda vzťahom medzi objektívnymi podmienkami a subjektom pracovnej činnosti. Tento vzťah v konečnom dôsledku rozhoduje aj o vnútornej štruktúre „absolútneho pracovného času robotníka“, o pomere medzi nutným a nadbytočným pracovným časom. Na základe tohto možno vybadať kvalitatívne rozdiely medzi pracovným časom subjektu výroby, ktorému bezprostredne prináležia výrobné prostriedky, subjektu, ktorý je sám výrobným prostriedkom, alebo subjektu, ktorý je silou výrobných vzťahov oddelený od nich. Fundamentom času práce z tohto aspektu sa stáva výmena medzi vlastníkom výrobných prostriedkov a „vlastníkom“ pracovnej sily.

Obsahom procesu utvárania sa spoločenského času na úrovni ekonomického pohybu je teda korelát trvania výroby a času práce, kým formou je pomer medzi nutným a nadbytočným pracovným časom. Prvý

korelát sa dotýka najmä technologickej stránky výroby, zdokonaľovania alebo revolučných zmien jej látkového, ale aj inštrumentálneho substrátu, druhý vzťah zasa spoločenskej formy pracovného procesu. Permanentné redukovanie nepracovného času v prospech vyrovnania rozdielov medzi trvaním výroby a pracovným časom teda prebieha vždy v rámci hraníc určených pomerom nutného a nadbytočného pracovného času toho ktorého obdobia, výrobného spôsobu.

Rozdiel medzi časom výroby a časom práce pramení z toho, že v trvaní fázy výroby dochádza k prerušeniam práce. Čím viac je prerušení práce vo výrobe a čím tieto prerušenia trvajú dlhšie, tým dlhšie trvajú jednotlivé fázy výroby. Je evidentné, že sa tým zároveň spomalí pohyb výroby. Preto v tých spoločnostiach, ktoré vo svojej výrobnej činnosti zostávajú na úrovni prispôsobenia sa prírode, nevzniká ani predstava zmeny a čas je prinajlepšom formou trvania alebo viac-menej prírodného kolobehu. Daný pomer je riadený prírodnými podmienkami výroby, ktoré sa menia so striedaním ročných období. Preto mohol Marx tvrdiť, že „čisto lovecké alebo rybárske národy sú mimo oblastí, kde sa začína skutočný vývoj.“ (4, s. 80)

Prevaha prírodnej časovosti doplnená časovými korelátmi remesiel „sporadického obrábania pôdy“ pretrváva aj v ďalšej etape rozvoja poľnohospodárstva, pri „usadlom obrábaní parciel“. Rozdiel je jedine v časovej a priestorovej oddelenosti nadbytočného pracovného času od nutného pracovného času bezprostredného výrobcu.

Keďže poľnohospodárstvo je prevažujúcim momentom výroby až po kapitalistický výrobný spôsob, časová forma jeho existencie určuje časovosť všetkých predkapitalistických formácií. Berúc do úvahy aj modifikácie dané dejinným vývojom poľnohospodárstva, môžeme konštatovať, že táto časovosť sa vyznačuje týmito vlastnosťami: 1. Pretože základným výrobným prostriedkom je pôda, ktorá je prírodou daná, jej časové koreláty bezprostredne určujú pomer medzi trvaním výroby a časom práce. Ekologickými, meteorologickými a inými podmienkami daná sukcesivita času práce vytvára nepracovný čas, ktorý nemožno naplniť poľnohospodárstvu imanentným obsahom. 2. „Póry“ v pracovnom čase sa musia vyplniť vedľajšou, nie inherentnou činnosťou, čo značí, že v trvaní výroby „sa nachádzajú“ dve odlišné formy časovosti. 3. V stave oddelenosti remesiel od poľnohospodárstva sú dané dve možnosti ich vzťahu: buď sú remeslá bezprostredne podriadené poľnohospodárskej činnosti a teda nemôžu získať samostatnosť (ako tomu bolo v klasickom staroveku), alebo popri pôvodnej jednote poľnohospodárstva a domáckej vedľajšej činnosti na dedinách sa osamostatňujú remeslá v mestách (stredovek). V druhom prípade už nová forma časovosti, ktorá sa vyznačuje väčšou emancipáciou od prírodnej určenosti a je teda vyššou formou spoločenskosti, sa stáva zárodkom stanovenia nového pomeru medzi trvaním výroby a pracovným časom a eliminácie značného rozsahu nepracovného času. 4. Časovosť výrobného prostriedku remesiel (nástroja) už nie je

prírodou daná, lež človekom vytvorená; koncentruje sa v ňom spredmetnený pracovný čas človeka. 5. Nie je zanedbateľné ani priestorové určenie poľnohospodárstva a remesiel; kým poľnohospodárska činnosť je viazaná na určitý geografický priestor, remeslá sa vyznačujú určitou mobilitou, ich lokalizácia nie je prírodnými podmienkami tak silno určovaná ako v prípade poľnohospodárstva.

Vývoj poľnohospodárstva od stavu jeho pôvodnej jednoty s remeslami až po ich oddelenie a osamostatnenie sa remesiel môžeme preložiť do „jazyka časovosti“ týmto spôsobom: Východiskom je prírodou daná časovosť poľnohospodárstva modifikovaná neskôr časovými korelátmi doplnujúcich remesiel; potom tento vývoj prejde od oddelenosti dvoch foriem časovosti k protikladnosti prírodnej časovosti poľnohospodárstva a neustále sa socializujúcej časovosti remesiel. Pretože totalizácia výroby nemôže prebiehať tam, kde je značná diskrepancia trvania výroby a času práce, pokrokové tendencie nachádzame na strane remesiel.

Popri izolovanosti jednotlivých výrobcov a partikularity ich práce bola ďalšou hranicou totalizujúcich tendencií sociálneho času tá viazanosť remesiel na prírodný čas, ktorá sa prejavovala vo vzťahu pracovnej sily k pracovným prostriedkom, teda v tom, že pohyb výroby a celý pracovný čas bol viazaný na fyziologické schopnosti a predpoklady človeka-subjektu práce. Toto sa zásadne nemení spočiatku ani pri manufaktúrnej výrobe založenej na kombinácii rozmanitých samostatných remesiel alebo na kooperácii tých istých remeselníkov, lebo remeselnícka zručnosť a rýchlosť narábania s nástrojom naďalej určujú tempo výroby. Zároveň ale s vytvorením „čiasťkového robotníka“ sa rozkladá remeselnícka činnosť a jej časovosť. Remeselník — čiastkový robotník manufaktúry svojou redukciou na vykonávanie osobitnej fázy rozčleneného výrobného procesu už nestráca čas prechodom od jednej fázy do druhej alebo strieďaním rôznych pracovných nástrojov: *póry pracovného dňa remeselníka sa siahnu na minimum.*

Revolučný zlom, negácia prirodzených rytmov výroby nastáva zavedením strojov produkujúcich aj svoju hnaciu silu. Prekonávajú sa tým všetky obmedzenia fyziologických daností človeka ako pracovnej sily a subjektu výroby a zároveň sa premiestňujú zdroje pohybu do sféry človekom vytvorenej „druhej prírody“. Pohyb v továrni už nevychádza od robotníka, lež od stroja, a preto môže neustále striedanie osôb vo výrobe prebiehať bez prerušenia pracovného procesu. Vytvára sa taký stupeň „zhustenia pracovného času“, pri ktorom „stroj odstraňuje všetky morálne a prirodzené hranice pracovného dňa“. (1, s. 414) *Stroj funguje nepretržite, a práve táto nepretržitosť, ktorá nepodlieha predtým určujúcim prirodzeným obmedzeniam, vytvára tú kontinuitu pracovného procesu, ktorá na minimum sťahuje rozdiel medzi trvaním výroby a pracovným časom.*

Kontinuita výroby nevyplýva len z pretrhnutia viazaností na rytmiku prírodných procesov, ale aj z toho, že každé prerušenie výroby znamená

deštrukciu fixného kapitálu. Permanentnosť pracovného procesu, nepretržitý tok reprodukcie sa stáva vonkajšou donucovacou podmienkou strojovej veľkovýroby založenej na kapitalistických výrobných vzťahoch.

Vidíme teda, že nevyhnutná kontinuita výroby a ju sprevádzajúca zmena metriky času vyplýva z pohybu stroja; oddelenosť od prirodzených obmedzení času výroby a prevaha spoločenských časových koordinát nestanovuje novú časovú formu výroby ako čas človeka-subjektu výroby, lež ako *čas stroja-subjektu práce*. Keďže ale stroj ako spredmetnená práca vstupuje do vzťahu s námezdňým robotníkom ako od neho oddelený spredmetnený čas práce, ako kapitál, časovosť strojovej výroby je časovosťou existencie kapitálu a nie robotníka. Pre robotníka je tento čas vonkajším, cudzím časom, ku ktorému pristupuje síce náhodne, ale ktorý podstatne určuje časovosť jeho existencie ako námezdného robotníka. Celý tento vzťah sa znásobuje ešte privlastnením časovosti jeho pracovnej schopnosti kapitálom, t. j. od robotníka sa odcudzuje nielen časovosť spredmetnenej práce, ale i časovosť živej práce.

Zároveň s modifikáciou metriky času výroby prebieha aj premena pomeru nutného a nadbytočného pracovného času, lebo rast produktivity strojom vykonávanej práce je rovnocenný jednak s rastom relatívneho nadbytočného pracovného času, ktorý robotník dáva kapitalistovi, jednak so skrátením pracovného času nutného na reprodukciu pracovnej sily. Podľa Marxa je nadpráca spoločná všetkým spoločenským formáciám, pokiaľ sa pohybovali v triednych protikladoch. Existuje ale zároveň kvalitatívny rozdiel medzi predkapitalistickými výrobnými spôsobmi a buržoáznou výrobou v pomere a javovej forme nutného a nadbytočného pracovného času. Vykoristovanie bezprostredného výrobcu v podmienkach osobnej závislosti pracovníka od vlastníka výrobných prostriedkov sa prejavuje podstatne aj javovo v priestorovej aj časovej oddelenosti uvedených dvoch foriem pracovného času. V nevoľníckovej práci sa empiricky odlišuje práca pre seba a nútená práca pre feudála. V práci otroka dochádza dokonca k extrému, že aj tá časť pracovného času, v ktorej on reprodukuje svoju existenciu, vystupuje ako čas obetovaný pre pána. V námezdnej práci je rastúci nepomer medzi nutným a nadbytočným pracovným časom zahalený a zotretý formou mzdy. Keďže všetka práca sa takto javí ako zaplatená práca, v javovej sfére peňažných vzťahov vystupuje strata robotníckej časovosti ako slobodná zámena jeho času za peňažný ekvivalent.

V rozvoji materiálneho substrátu výroby prakticky neexistujú žiadne hranice, ale zväčšiť nadprácu jedine kvantitatívnymi a kvalitatívnymi zmenami strojovej výroby nie je možné, lebo definujúcim znakom kapitálu je vykoristovanie živej pracovnej sily. Absolútnou hranicou kapitalistického výrobného spôsobu je teda rozšírenie práce na všetkých členov spoločnosti. Takáto zmena už presahuje mieru kapitalistického výrobného spôsobu a znamená začiatok novej organizácie výroby, novej,

kvalitatívne odlišnej štruktúry pracovného času v komunistickej spoločnosti.

Všeobecnosť práce, ktorá podstatne určuje tento spôsob výroby, dosahuje skrátenie pracovného času, prekračujúce všetky doterajšie pomery medzi nutným a nadbytočným pracovným časom. Nevyhnutné množstvo času práce sa rovnomerne rozloží medzi účastníkmi výroby, nevzniká teda stav, pri ktorom celý životný čas jednej skupiny sa redukuje na pracovný čas, a životný čas druhej skupiny je voľným časom zbaveným práce. Týmto krokom komunistická spoločnosť zospoločensťuje prevažnú časť disponibilného času, pretože voľný čas je naplnený slobodnou ľudskou činnosťou a vyňatý spod pôsobenia prírodných síl. Ilúzia slobody kapitalistickej spoločnosti sa premieňa na skutočný čas slobody.

Ak kapitalistický výrobný spôsob sa odlišuje od predchádzajúcich stupňov vývoja výroby zameranosťou na vytváranie disponovateľného času a časové určenie pri spoločenskej výrobe a všeobecnosti práce zostáva podstatné, tak *ekonómia* času nestráca svoj význam v komunizme, lež práve naopak, zostáva „prvým ekonomickým zákonom. Stane sa dokonca zákonom oveľa vyššieho stupňa.“ (4, s. 125) Vytváranie času mimo sféry výroby, čo v tomto prípade nevyhnutne vyplýva z ekonómie času, sa rovná produkcii voľného času. Podľa Marxa teda pracovný čas a voľný čas nezotrvávajú v abstraktnom protiklade voči sebe navzájom, lebo rozvoj výroby je totožný s elimináciou nepracovného času a jeho pretvorením na voľnú činnosť ako nevyhnutného spoločenského doplnku. Cieľom komunizmu je vypestovanie všestranne rozvinutej osobnosti, ale tento cieľ môže dosiahnuť len poskytnutím stále širších dimenzií fungovania mechanizmov dopomáhajúcich k nemu. A práve tu sa vracia voľný čas späť k pracovnému času už nie ako výsledok, ale ako podmienka ďalšieho rozvoja výroby, lebo — podľa Marxa — tvorí priestor pre plný rozvoj výrobných síl. Nevystupuje teda ako ne-pracovný čas, ako strata pracovného i životného času, ale ako čas naplnený rozvojom človeka ako pracovnej sily i človeka ako osobnosti.

Skrátenie pracovného času pre celú spoločnosť je podľa Marxa podmienené aj tým, že jednak zapojí vedu do svojho reprodukčného procesu, jednak skoncuje s prácou, pri ktorej robí to, „čo môže prenechať veciam, aby to vykonali za neho“. Znamená to, že strojová veľkovýroba a neskôr automatizácia zavedená kapitálom sa neneguje, ale v zmene-ných spoločenských podmienkach zachováva. Čas strojovej výroby spotrebúva životný a pracovný čas robotníka len vtedy, keď je momentom fixného kapitálu, teda keď stojí proti nemu ako oddelený predmetnený pracovný čas. Zrušenie oddelenosti neznamená len stanovenie neodcudzeného vzťahu, ale aj stav, pri ktorom živá práca už nie je zahrnutá do výrobného procesu, ale má vzťah k nemu ako regulátor. Človek sa stavia vedľa procesu výroby a prírodný proces, ktorým premieňa samu prírodu, necháva pôsobiť ako priemyselný proces.

V tomto zmysle treba potom pochopiť aj ten Marxov výrok, podľa

ktorého pracovný čas prestáva byť v komunizme mierou bohatstva. Zapojenie vedy do výroby a rast voľného času oslobodzujú živý pracovný čas človeka a sama zmenená základňa výroby ruší doterajšiu protikladnosť nutného a nadbytočného pracovného času.

V dvojakom charaktere práce sa takto realizuje zákon negácie. Marx totiž videl základný rozdiel medzi kapitalizmom a prekapitalizmom v tom, že kým prekapitalizmus je v podstate prírodou daný, kapitalizmus je výsledkom dejinného vývoja. Tento rozdiel je daný v celku spoločenskej existencie, no najmä vo sfére výroby. V obsahu výroby objavením sa stroja ako základného výrobného prostriedku a časovosti strojovej výroby sa neguje prirodzená periodicita výroby a vytvorí sa od prírody odlišná časová forma výrobnej sféry. Tu je teda evidentný vyšší vývinový stupeň časovosti kapitalistického výrobného spôsobu. Lenže dvojaký charakter práce sa nerozvíja rovnakým smerom. Vo sfére výrobných vzťahov sme svedkami závažného regresu z aspektu časovosti výroby: kým v prípade prekapitalizmu možno hovoriť o konkrétnosti a bezprostrednosti času výrobcu v tom zmysle, že čas práce a výroby je časom subjektu výroby, v kapitalizme čas výroby nadobúda zvecnenú podobu, odcudzuje sa subjektu práce a panuje nad ním vo svojej abstraktnosti. Komunizmus prekonáva kapitalizmus práve v tomto ohľade: prevzatím stroja ako hlavného výrobného prostriedku zachováva časovosť strojovej veľkovýroby a ďalej zdokonaľuje kontinuálny čas výroby; na druhej strane ale zruší abstraktnú moc času, jeho odcudzenosť i vecný charakter, a nastoľuje novú konkrétnosť a bezprostrednosť v podobe humanizovaného času bezprostredného výrobcu.

V dvojakom charaktere práce uskutočnenú negáciu negácie možno schematicky znázorniť takto:

prekapitalizmus	kapitalizmus	
I. prírodný charakter času (čas poľnohospodárstva)	spoločenský charakter času (čas stroja)	spoločenský charakter času (čas stroja)
II. konkrétnosť, bezprostrednosť času subjektu práce	vecný charakter, odcudzenosť a abstraktná moc času	konkrétnosť, bezprostrednosť času subjektu výroby

Netreba asi zvlášť zdôrazňovať, že konkrétnosť a bezprostrednosť času subjektu práce a výroby v prekapitalizme a v komunizme nemajú ten istý charakter jednak preto, lebo v prekapitalizme možno hovoriť len o obmedzenej subjektivite, jednak preto, lebo do sféry subjektivity v komunizme vstupuje osobnosť v pravom slova zmysle. Okrem toho samo slobodné združenie rozvinutých osobností sa podstatne líši od prírodou daných pospolitostí prekapitalizmu.

Naša schéma nezachytáva ani vývojové etapy času výroby jednotliv-

vých stupňov negácie, ukazuje len na ich všeobecné znaky. Zároveň ale zabráňuje zamieňaniu negácie negácie za púhy rad negácií pomocou dvojakého charakteru práce i jej časovosti.

LITERATÚRA

1. MARX, K.: Kapitál I. Bratislava 1979.
2. Porovnaj GARAI, L.: Személyiségdinamika és társadalmi lét. Budapest 1969.
3. MAKAIÓVÁ, M.: A munka kettős jellege: a „Gazdasági-filozófiai kéziratok” újraértékeléséhez. In: Magyar Filozófiai Szemle 1976, č. 5.
4. MARX, K.: Základy kritiky politickej ekonómie. Rukopisy „Grundrisse“. I. Bratislava 1974.
5. HEGEL, G. W.: Logika. Bratislava 1961.

ДВОЙСТВЕННЫЙ ХАРАКТЕР ТРУДА И СОЦИАЛЬНОЕ ВРЕМЯ

Ондрей Месарош

Исходя из концепции двойственной объективации результатов человеческого труда, автор статьи иллюстрирует превращение временности, данной природой, в общественную временность. Становление общественного времени понимается не как прямолинейность количественных изменений, а как противоречивое и прерывное развитие, осуществляющееся, во-первых, в сфере объективных предпосылок и продуктов производственной деятельности, во-вторых, в сфере общественной формы труда. Определение времени труда и продолжительности производства как нетождественных величин вытекает прежде всего из того, что продолжительность фазы производства детерминирована преимущественно предметными условиями производства, в то время как время труда зависит от общественных и производственных отношений. Различия, а также сходства временной формы способов производства даны одновременно тем, что объективация высших по своему развитию форм труда осуществляется вначале в виде материальных продуктов и лишь дополнительно проявляется на уровне общественных отношений, что оказывает значительное влияние на характер диалектического отрицания отдельных видов временности. При помощи двойственного характера труда и его временности мы можем одновременно более точно постичь реализацию закона отрицания отрицания в развитии социальной временности.